

#כד 348הרב ישראל רוזן

'מחליפי חום' - האם נחשבים כלי שני לענין שבת?¹

ראשי פרקים

ג. 'מחליף חום' - קיטור למים 1. תיאור עובדתי 2. הקיטור - 'תולדת האור' 3. תולדה דתולדת האש ד. הגעלה באמצעות קיטור 1. הגעלה במים שהורתחו ב'קיטור חי' 2. הגעלה ישירה בקיטור עצמו ה. סיכום	א. 'מחליף חום' מים למים 1. תיאור עובדתי 2. סחרור מי הצריכה - כלי ראשון 3. הטמנת כלי עם מים 4. בישול ב'קומה שניה' ב. 'מחליף חום' - מעין כלי שני 1. מעמד המים בצנרת 2. מעמד 'מחליף החום' - מעין כלי שני 3. היתר 'כלי שני' בשבת

א. 'מחליף חום' מים למים

1. תיאור עובדתי

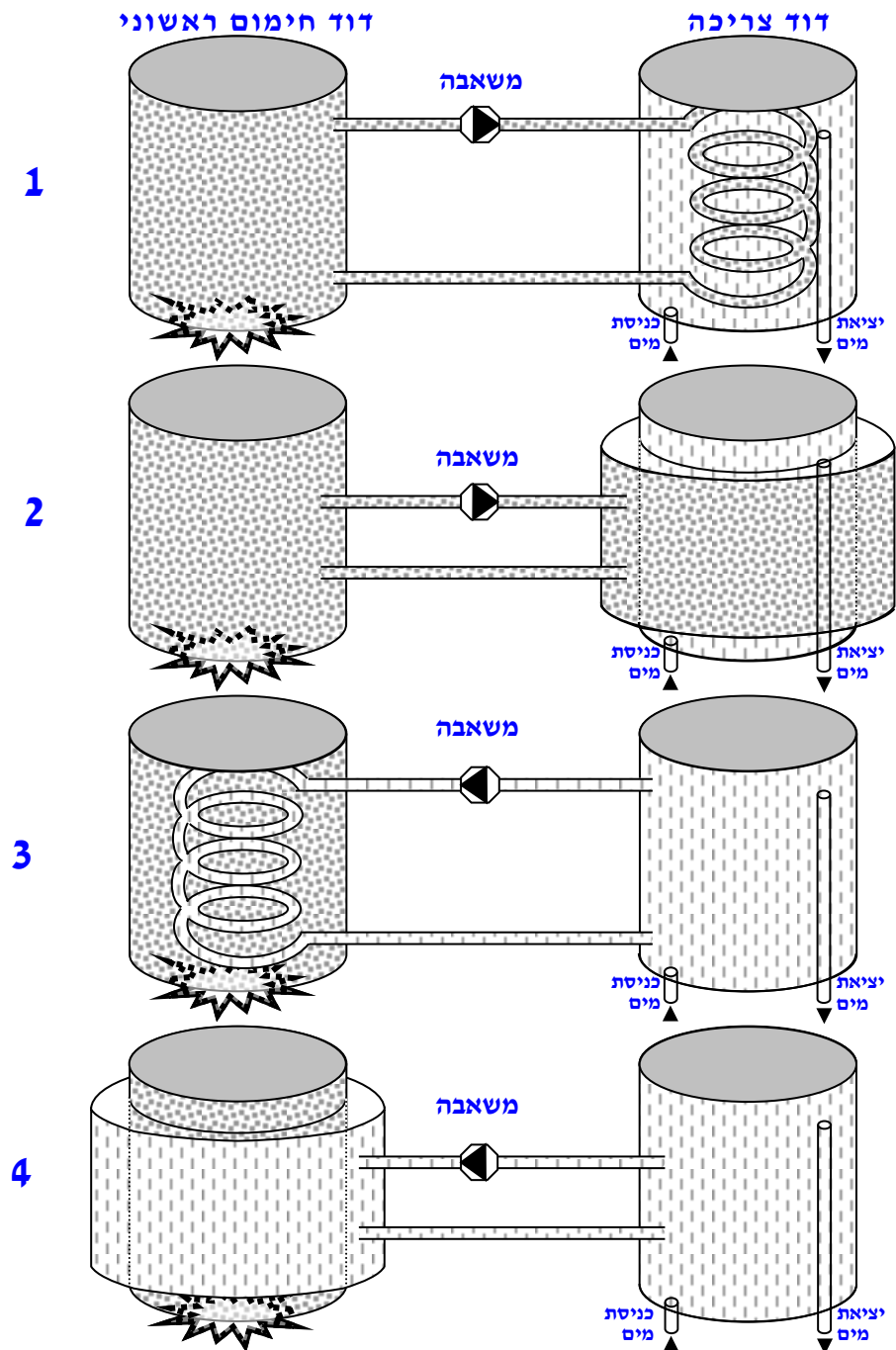
בדורנו שכיחה מאד שיטת חימום מים לצריכה באמצעות 'מחליף חום'. שיטה זו רווחת בעיקר במוסדות ובבתים, שבהם מספקים מים חמים ע"י מערכת הסקה מרכזית. שיטה זו פועלת גם במערכות חימום המשותפות לקמפוסים ולשכונות שלמות, בארץ ובחו"ל. במחליפי חום קיימת הפרדה בין המים המחוממים 'על האש' לבין מי הצריכה - המים המחוממים ע"י האש מפרישים את חומם למי הצריכה ללא מגע ישיר, אלא דרך דפנות הדוד או הצנרת (כפי שיבואר להלן). המים ש'על האש' מצויים במערכת סגורה, ובכמות קבועה ללא תוספת וגרעון. צריכת המים נעשית מהדוד השני, ולתוכו מתווספים מים חדשים תמורת אלו שהאדם מוציא.

יש לדון האם, ובאלו תנאים, יש לראות בדוד הצריכה 'כלי שני', ולפיכך אולי יהיה מותר - לרוב הדעות - להשתמש במים החמים בשבת למרות שנכנסים קרים במקומם, ללא חשש 'מבשלי'.

להלן הסבר קצר על צורות אחדות של 'מחליפי חום' מים-למים. בחלק השני נדון במחליף-חום קיטור-למים. בכל התרשימים, הדוד השמאלי הוא דוד החימום שעל האש; מקור חום נמצא בתוכו או בצידו, והמים בו קבועים ומסוחררים במערכת ללא אפשרות להשתמש בהם. הדוד הימני בתרשים הוא 'דוד הצריכה'; מתוכו האדם מוציא מים, ולתוכו נכנסים אחרים במקומם, בלחץ הצנרת הרגילה של הבתים).

תרשים מס' 1: מהדוד שעל האש יוצא צינור הנכנס לדוד מי הצריכה, מתפתל בתוכו, ויוצא ממנו מבלי שהמים החמים שבו התערבו כלל במי הצריכה. הללו מתחממים כתוצאה מ'החלפת חום' דרך דפנות הצנרת הסגורה.

1. התפרסם לראשונה ב'המעין', תמוז תשל"ו. המאמר כאן עבר 'עיבוד צורה' ותוכן.

4 אופנים של 'מחליפי חום' - מים במים

בתרשים מס' 2: המים היוצאים מהדוד שעל האש זורמים באותם צינורות כמו בתרשים מס' 1, אלא שהפעם הם אינם נכנסים לתוך דוד הצריכה אלא עוטפים אותו - בחלקו. גם במקרה זה אין עירובי מים בין הדוודים.

בתרשים מס' 3: המצב הפוך; מי הצריכה הם שזורמים בצינור מפולש הנכנס לדוד שעל האש. אין עירובי מים, ומי הצריכה סופגים חום תוך כדי זרימה בצינור מפולש.

בתרשים מס' 4: כמו ב-3, מי הצריכה הם הזורמים, והם 'עוטפים' את דוד החימום.

חשוב לציין שבכל המקרים זרימת המים בצנרת החלפת החום נעשית באמצעות משאבה. בלעדיה המים לא יסתובבו כלל במערכת ומי הצריכה לא יתחממו.

האדם המשתמש במים בשבת משפיע רק על מי הצריכה, וגורם לתוספת מים קרים לדוד ב'. מים חדשים אלו עתידים להתחמם במגעם עם מי הצריכה החמים מכבר. יש מקום לדון בהגדרות ההלכתיות למערכות אלו, בגדרי כלי ראשון, עירוי וכלי שני.

הערת-פתיחה: יש להזהיר שבמקום שבדוד הצריכה - השני - קיים גוף חימום חשמלי בנוסף למחליף החום, יש מקום לגדור בעד השימוש, מצד זה בלבד. שכן אם מי הצריכה חמים - אפי' מערב שבת - ע"י האלמנט החשמלי הרי הם כלי ראשון. מצוי מאד שישכחו האם המים התחממו ע"י מחליף החום או ע"י החשמל. סידור כפול זה מקובל בבתי פרטיים. מכל מקום, משנה לא זזה ממקומה, והדיון יפה למוסדות, לבתי מלון, לבתי חולים, לבתי אבות וכיו"ב, שבהם אין אלמנט חשמלי.

2. סחרור מי הצריכה - כלי ראשון

בתרשים מס' 3 מי הצריכה הם המסוחררים בצנרת, והם עתידים להכנס לדוד שעל האש או שהיה על האש. אמנם המים לא יישפכו לתוכו, אך הם יזרמו בתוך צינור מפולש המצוי בתוכו. האדם שגרם לכניסת מי רשת חדשים לדוד הצריכה דומה למי שמכניס כלי סגור עם מים או אוכלין לתוך כלי ראשון העומד או שהוסר מן האש. פשוט הדבר שבכהאי גוונא הרי זה מבשל. כך שנינו בשבת מ,ב: "א"ר יצחק בר אבדימי: פעם אחת נכנסתי אחר רבי לבית המרחץ; בקשתי להניח פך של שמן באמבטי, ואמר לי: טול בכלי שני ותן." הרי להדיא דאסור לשקע כלי עם שמן לתוך כלי ראשון המלא במים חמים, אפי' כשהוסר מן האש (האמבטי נחשבת כלי ראשון שהוסר מן האש, עי"ש ברש"י).

והכי איתא בשו"ע או"ח שיח, יג: "מותר ליתן קיתון של מים או של שאר משקים בכלי שני שיש בו מים חמין, אבל בכלי ראשון אסור."

3. הטמנת כלי עם מים

יתר על כן: בדוגמא זו של תרשים מס' 3 יש לדון לאיסורא גם מצד איסור הטמנה. לכאורה משנה מפורשת היא בשבת דף לח, ב: "מעשה שעשו אנשי טבריא והביאו סילון של צונן לתוך אמה של חמין (רש"י: מבעוד יום, כדי לחממן, דהמים נמשכין ובאין כל השבת). אמרו להם חכמים: אם בשבת (רש"י: אותן שבאו בשבת) - כחמין שהוחמו בשבת, ואסורין ברחיצה ובשתיה." ובגמ' (שם לט, ב) משמע שהאיסור מדין הטמנה בדבר המוסיף הבל, ואסור אפי' אם הניחם בערב שבת (ועי"ש בתוס' ד"ה מעשה).

בדומה למציאות כזו כתב המשנה-ברורה בסוף סי' רנח: "אסור ליקח כלי ובתוכו משקה צונן ולתחוב אותו בשבת לכלי מלא מים חמים... שזהו דרך הטמנה ממש, כיון שכולו טמון בתוכו."

ברם, החזון-איש (או"ח לו, לב) חולק על המשנ"ב, וס"ל שאין הטמנה במים חמים שבכלי, ולא דמי לסילון באמה דחמי טבריה (שהיא בקרקע). ומסיק: "הלכך, מותר להשקיע כוס צונן מוקף פתיל תוך חמים, כל שאין בו משום בישול, כגון בכלי שני או מבושל ונצטן באופן שאין בישול אחר בישול כגון יבש, או אפי' לח לדעת הר"מ ושאר פוסקים, ואין בזה משום הטמנה, ואף אם יגיע ליד סולדת."

כאמור, אף אם נתעלם בניד"ד משאלת ההטמנה, ברור שדוד החימום הריהו כלי ראשון, ומי הצריכה החדשים שהאדם גרם לכניסתם יגיעו לכלי הפנימי הטמון בתוכו (הצינור). כל כי האי הוה ליה בישול בכלי ראשון, ואין להתיר.

4. בישול ב'קומה שניה'

גם בתרשים מס' 4 מי הצריכה הם המסוחררים במערכת. באמצעות המשאבה הם יגיעו לדוד החימום ויספגו את החום דרך המעטפת. אמנם במציאות לא נתקלתי בשיטה כזו, אך זו אפשרות תיאורטית שיש לבררה.

בניתוח האפשרויות יש מקום אולי להבחנה בין אם האש או החשמל דולקים בשעת החלפת החום, לבין אם לאו. כאשר האש דולקת, הדוד הראשון קרוי **עומד על האש**, ודומה כי המים העוטפים אותו נחשבים כמתחממים מן האש ממש ולא מכלי ראשון המתחמם מן האש. לעני"ד ברור שאם עומד כלי על האש ובתוכו מחיצה מתכתית החוצה את הכלי לשתי קומות, לימים עליונים ולימים תחתונים - כלום יעלה על הדעת לומר שהעליונים אינם על האש? למה הדבר דומה? לימניח מים ע"ג מכסה סיר העומד ממש על האש, כאילו הניח לתוכו.

והלכה ערוכה היא (או"ח שיח, ח): "להניח דבר קר שנתבשל כל צרכו על גבי מיחם שעל האש - י"א שדינו כמניחו כנגד המדורה... וי"א דהוי כמניח ע"ג כירה לכתחילה... ומ"מ אם הוא תבשיל שיש בו רוטב ומצטמק ויפה לו, אסור לדברי הכל." הלכה זו נשנית לענין שהיה ע"ג כירה שאיננה גרופה, ומשמע להדיא דאי שייכא בישול בתבשיל - כגון ביבש שלא נתבשל כל צרכו או בלח - הרי זה כמניחו או ע"ג האש או כנגד האש, והוי בישול גם אם הוא מונח ב'קומה שניה'.

ברם, עדיין יש לברר הדין כאשר האש כבויה. דוד החימום במצב זה הריהו בבחינת כלי ראשון שהוסר מן האש. מה דינם של המים שיוזרמו ע"ג המעטפת שלו (תרשים מס' 4)? הא למה זה דומה? לכלי ראשון שהוסר מן האש ומתיזים מים צוננים על דפנותיו מבחוץ. לכאורה ניתן היה לדייק ממשנת שבת מב, א: "האלפס והקדירה שהעבירן מרותחין, לא יתן לתוכו תבלין." וכן הוא ברמב"ם ובשו"ע. ונדייק: דוקא "לתוכן" לא יתן, ולא על גבן; מחוצה להן - שרי.

לאחר העיון אי אפשר לומר כן, וסוגיא ערוכה בדף מח, א: "ההוא עבדא דאנח כוזא דמיא אפומא דקומקומא [=כוס מים צוננים על פי קומקום חמין], נזהיה רבא. א"ל ר' זירא: מאי שנא ממיחם ע"ג מיחם? א"ל: התם אוקמי קא מוקים, הכא אולודי קא מוליד.² משמע להדיא דאסור להניח כלי צונן ע"ג כלי חמין, אף שהוסר מן האש. והנה

2. לשון הגמ' "התם אולודי קא מוליד" אין במשמעה בישול מן התורה. וכן משמע ברמב"ם הל' שבת ד, ו, הדין בדיני הטמנה: "מניחין מיחם ע"ג מיחם בשבת... לא בשביל שיחמו אלא בשביל שישמרו על חומם, שלא אסרו אלא להטמין בשבת; אבל להניח כלי חם ע"ג כלי חם כדי שיהיו עומדין בחימום [שאינו מוסיף הבל] מותר. אבל אין מניחין כלי שיש בו דבר צונן ע"ג כלי חם בשבת, שהרי מוליד בו חום בשבת. ואם הניחו מבערב מותר, ואינו כטומן בדבר המוסיף." הלשון "שהרי מוליד בו חום בשבת" אין במשמעה בישול מן

בתוס', ברשב"א ובראשונים נוספים משמע, דאם יתחממו לכדי יד סולדת הרי זה **בישול מן התורה**, שכן הקשו: "מי לא ידע דתולדות האור כאור?" - הרי שהבינו שהכלי הראשון נחשב כתולדות האור, היינו כמקור חום שאסור לבשל בו מן התורה.

איסור זה הובא להלכה בשו"ע או"ח שח"ן: "אבל מניחין כלי שיש בו דבר שאינו חם כל כך על גבי קדירה שהיא חמה כל כך, שהעליון יכול להתחמם מחומה עד שתהא היד סולדת", ומשמע דלא צוננים.

ב. 'מחליף חום' - מעין כלי שני

השיטות המתוארות בתרשימים 1 ו-2 הן הנפוצות ביותר, ויש להתבונן בהגדרתן ההלכתית.

1. מעמד המים בצנרת

כבר דנו על המים המצויים בצינורות הנמשכים מדוד שעל האש, או מכלי ראשון שהוסר מהאש (ראה הצינורות היוצאים מדוד החימום בתרשימים הללו), האם המים הללו שבברז ובצנרת ייחשבו ככלי ראשון, כגון בעת שטיפת כלים? דנו בכך מהא דשנינו בשבת מ"ב, לענין אמבטי דחמי טבריה, דחשיבא כלי ראשון, ופירש"י: "הך אמבטי שהחמין נמשכין לה מן המעין חשוב לה ככלי ראשון שנרתחו בו." משמע שגם מים הנמשכין למרחקים, אם הם יוצאים מכלי ראשון העומד על האש חשיב כלי ראשון.

כך סיכם בשמירת-שבת-כהלכתה (א,כז): "המים המגיעים ממכשירים אלו (דוד חשמלי וכד') אפי' אם עוברין דרך צנורות ארוכים עד הגיעם לברז, דינם **כמים הבאים מכלי ראשון** כל זמן שהם חמים כדי שתהא היד סולדת בהם." ובהערה שם, אות סה, חילק: "דהיינו דוקא כל זמן שהאש או החשמל דולקים, דומיא דאמבטי דחמי טבריה... אבל אם הסקת הדוד כבר הופסקה והצינורות המובילים הם צוננים, אין על הצינורות אלא דין כלי שני."³

מאידך גיסא, דעת בעל אגרות-משה (יו"ד ח"ג סי' יג) היא, שאם מדובר בצינורות ארוכים אזי בשל כך בלבד המים 'יורדים מדרגתם' ונחשבים רק כלי שני (אמנם שם מדובר כשמתערבבים גם מים צוננים ביציאת החמים מן הצינור, כמו בברזים שלנו): כלי חרסינה (פארצעליין) שהם צלחות (טעלער), שמעצם הדין לא נאסרו מעולם [=בבתי מלון נכרים שהדיחו אותם עם כלי טריפה], כי באו לשם בעירו מכלי שני אף הכלים של המלון. אבל בשעה שרוחצין אותם במכונה, הרי נשפך עליהם מים חמים... שבאו המים מאיזה צינור (פי"פ) שבאו לשם מים חמים... ואף שמים החמים שבאים לצינור קשורים עדיין להמים שבכלי העומד על

התורה. ועוד, דה"ל להרמב"ם לנקוט "חייב". ועוד, אי חשיבא בישול, אי"כ אמאי "מבערב מותר ואינו כטומן בדבר המוסיף"? ולפום ריהטא לא מצאתי מי שהעיר בלשון הרמב"ם.

ואולי מחמת קושית התוס' "מי לא ידע דתולדות האור כאור?" ס"ל לרמב"ם שאין זה בישול בתולדות האור; כי כשם שקיים להו לחז"ל דמים בכלי שני אינם מבשלים בתוכם, ולא חשיבי כתולדות האור לענין זה, ה"נ כלי ראשון מלא מים חמים, שמא מבשל דוקא בתוכו ולא על גביו. וצ"ב בכ"ז, ואכמ"ל.

בהעמק-שאלה, מטות שאילתא קל"ד, העיר בנקודה זו, דלפי כל הראשונים דס"ל כתוס' לא יתיישב הלשון "אולודי", שאין משמעה דאורייתא? וחדש דמייירי שהקומקום כלי שני; "ונהי שאין בזה איסור בישול מן התורה, מכל מקום אסור להוליד רתיחות במים צוננים, ולא שרי אלא להפשיר ולא להחם." דבריו אלו הם חידוש גדול, ולא קי"ל כן להלכתא, והם בנויים על פירוש בסוגיא דלא ככל הראשונים.

3. וראה עוד במאמרו של הרב נויבירט ב'המעין' תשרי תשכ"ז "השימוש בבזילר בשבת" וביכוחו עם פרופ' לב, 'המעין' טבת תשכ"ז, ובקובץ תורה שבע"פ ט'.

האש, שלהרמ"א (יו"ד צב,ז) הם בדין כלי ראשון, שהרי פסק בקילוח מקדרה רותחת שהלך אל קדרה צוננת ולא נפסק הקילוח הוא כעירו מכלי ראשון שאוסר בכדי קליפה, הרי אינו ממש ככלי ראשון... ובצינור שהוא מקום אחר, ורק משום שהמים לא הופסקו מהכלי ראשון, ודאי אין לו דין כלי ראשון...

מוקד הנושא הוא בדברי הרמ"א ביו"ד (צב,ז):

קילוח מן הקדירה רותחת שהלך אל קדירה צוננת - אם נפסק הקילוח מן הקדירה הרתחת קודם שהגיע אל הצונן, הוי נמי כלי שני. **ואם לא נפסק הקילוח - הוי נמי כעירו**, והקדירה הצוננת נאסרה והתבשיל שבתוכה שרי, דאין עירו אוסר רק כדי קליפה.

מקור הדברים בתרומת-הדשן סי' קפא. ויש להעיר, ששם כתב דהקילוח נחשב רק **כעירו** מכלי ראשון (וכן הוא ברמ"א), והוכיח מרש"י לענין אמבטי דחמי טבריה. והרי שם ברש"י משמע שדין המים הנמשכין הם ככלי ראשון ממש, ולא רק כעירו? ונפ"מ גדולה בדבר: אם נייחס לחלב המקלח רק דין עירו מכלי ראשון - התבשיל מותר, שכן "קדירה עצמה במקום קליפה עומדת" (וכך להלכתא, וראה שם בש"ך ס"ק לה). אך אם לחלב הנשפך דין כלי ראשון ממש, הרי זה כמניח קדירה עם בשר לתוך כלי ראשון חלבי, והתבשיל כולו נאסר (ועיי"ש בש"ך ס"ק לב ובפרי-מגדים). מכל מקום, מעבר לכל השקלא וטריא הזו, הלכה למעשה נפסק ברמ"א הנ"ל דבכהאי גוונא הו"ל עירו בלבד ומבליע כקליפה, והתבשיל מותר. ולא מצאתי מי שיחמיר לאסור התבשיל עפ"י רש"י באמבטי דחמי טבריה הנ"ל.

יתר על כן, החוות-דעת (יו"ד צב,כג) כתב שאין הקילוח כעירו לבשל, אלא רק להבליע או להפליט; ולענין שבת "אינו אסור לערות הרתחין רק על תבלין, אבל **בצינור לא**". ועיי"ש בהוכחותיו להלכה, דסברא זו, שהקילוח "מקושר עדיין בכלי הראשון ואינו מניחו להתקרר", אין כוחה יפה ליתן למים או לחלב שנזחלו כח בישול, אפי' לא כדי קליפה. כיו"ב הביא הרעק"א בהערותיו לשו"ע או"ח (שיח,ל) בשם האיסור-והיתר, "דאין איסור אלא לערות על התבלין עצמן, אבל לשפוך בצינור לא."

מסקנת הדברים היא, שהמים בצינורות **מוגדרים לכל היותר כעירו מכלי ראשון בלבד**.

בנידוננו קיימת נקודה נוספת וחשובה ביותר: בשום מקרה אין המים זורמים מכח עצמם בצנורות, כמו למשל הקילוח שגלש מן החלב, או חמי טבריה הנמשכין לאמבטי. תמיד הם נדחפים ע"י משאבה, המושכת מים מדוד החימום ודוחפת אותם בצנרת. אמנם בדרך כלל במשאבה יש קשר וחיבור המים בין שני צידיה, מ"מ אלמלא המשאבה לא היו המים מגיעים כלל ועיקר לדוד השני, וכח החימום בדוד הראשון איננו מספיק לחמם את מי הצריכה בדוד השני ללא המשאבה.

לפיכך דומה כי פשוט שאין לראות במים המוזרמים אלא עירו מכלי ראשון בלבד.

2. מעמד 'מחליף החוס' - מעין כלי שני

בבואנו לדון בהגדרת הדוד השני - דוד הצריכה - נמצא שימעמדו ההלכתי **יהיה רק מעין כלי שני**, שכן הוא התחמם ע"י עירו מכלי ראשון בלבד. אם עירו מכלי ראשון משווה למים המוערים בעצמם דין כלי שני, לאחר שנחו בכלי אחר ונותקו מן המקור, כל שכן כאשר המים המוערים מחממים מים אחרים דרך דופן כלי אחר, ובלשונו: 'מחליף חוס'.

אף אם נרחיק לכת ונניח למים הזורמים בצינורות דין כלי ראשון ממש, ולא רק עירוי מכלי ראשון - נראה פשוט שהמעמיד כלי עם מים צוננן על גבי כלי ראשון שהוסר מהאש (אף שאסור, ועיין לעיל - אי משום מבשל; או אולי רק מדרבנן, משום "אולודי") מכל מקום - המים בכלי העליון הם רק בדרגת כלי שני, ואין להם כח לבשל מים אחרים או תבלין שיושם בתוכם (אם אינו מ'קלי הבישול'). ואם על מצקת שנטלו בה מים מכלי ראשון דנו אי חשיבא לאחר שהוציאוה כלי ראשון או כלי שני, כל שכן מים אחרים לגמרי, ובכלי נפרד, שרק הונחו ע"ג הכלי הראשון. הוי אומר: המים שנכנסים בשבת ע"י האדם, נכנסים רק לכלי שני.

לדינא, שוחחתי עם כמה מפוסקי הדור המובהקים והסכימו לדינא שדוד הצריכה מעמדו ככלי שני, והמים בצנרת הם לכל היותר כעירוי שלא נפסק הקילוח.

3. היתר 'כלי שני' בשבת

למען האמת צריך לומר, שגם אם נגדיר את מחליף החום ככלי שני, עדיין אין זה פשוט להתיר כאשר הטמפרטורה גבוהה יחסית. המשנה-ברורה (או"ח שיח, מח) הביא בשם חיי-אדם, "דהיכא שהיד נכזית בו, לכולי עלמא מבשל אפי' בכלי שני." בדברי החיי-אדם הללו דנו האחרונים לדינא - ראה, למשל, בשביתת-השבת, מלאכת מבשל (אות ט-י).

הלכה למעשה נקטינן לקולא בכלי שני במים. בעל שמירת-שבת-כהלכתה סיכם (א,מ): "המים והשמן והתבלין - אותם מותר ליתן בכלי שני, גם כשאניס מבושלים", ובהערה קנא הביא סיעת אחרונים בענין זה. וכך סיכם בילקוט-יוסף (שבת ח"ג סי' שיח ידיני כלי שני): "מותר לשפוך מים צוננים אפי' מעט, לתוך מים חמים מרובים שבכלי שני, אף אם היד סולדת בהם."

ג. 'מחליף חום' - קיטור למים

1. תיאור עובדתי

בדוד גדול נוצר קיטור ע"י חימום מים בלחץ גבוה. הקיטור זורם בצנרת למיתקן הקרוי 'לורדן', ובו מתבצעת החלפת-חום מהקיטור למים, דרך דפנות הצנרת. המים סופגים את חום הקיטור, הקיטור בעצמו מתעבה (נהפך שוב למים) וזורם למיכל מי העיבוי, ומשם (בדרך כלל) נשאב מחדש לתוך דוד הקיטור, לאידוי מחדש.

בתרשים דלהלן מתוארות שתי שיטות של הספגת חום הקיטור במים. בשיטה א' - צנרת הקיטור חולפת בתוך המים; בשיטה ב' - צנרת הקיטור עוטפת את המיכל שבו נמצאים מי הצריכה. ראוי לציין שבדרך כלל הקיטור מתפשט בלחץ עצמי של ההתפשטות, ללא צורך במשאבות.

סירי בישול בקיטור פועלים בדיוק בדרך זו. הקיטור עוטף את התבשיל מבחוץ, במעטפת כפולה, ומפריש את חומו לתבשיל. לפי מה שהעלינו לעיל, שיש מקום לייחס ל'מחליף חום' מעמד של כלי שני, יש לברר האם הוא הדין להחלפת חום קיטור למים, דמאי שנא? ואם תמצוי לומר אין הכי נמי, נגיע לידי מסקנה אבסורדית של אפשרות הרתחה ובישול גמור בכלי שני, באמצעות קיטור (דבר שאינו יכול להתרחש במים).

2. הקיטור - 'תולדת האור'

יש לדון במעמדו ההלכתי של הקיטור לא רק בקשר לבישול בשבת, אלא גם ביחס לדינים נוספים, כמו בליעת בשר וחלב ואיסורין, הגעלה ועוד. האם קיטור דינו כמים, לקולא ולחומרא?

2 אופנים של 'מחליף חום' - קיטור למים

יש לדון בהא דכלי שני אינו מבשל, לאור הכלל ש"תולדת האור כאור", וכגון שצלו ביצה בסודר שהוחם באור, דהוי בישול (ר' שבת לט,א), ולכאורה כל כלי שני לא גרע מ'תולדת האור'.

ונראה שזהו עיקר החידוש שמסרו לנו חז"ל, בהא דקים להו שכלי שני אינו מבשל, דדין זה נאמר במשקין בלבד (מים, יין ושמן), שאם הם הועברו לכלי שני - פסק מהם כח הבישול. ואכן לענין דבר גוש (מוצק) דנו האחרונים לומר שלעולם דינו ככלי ראשון, אם היד סולדת בו, שכן החום אצור בו ואין דפנות מקררות כבמשקין (ר' תוס' שבת מ,ב). בענין "דבר גוש" ר' במגן-אברהם שיח,מה, בש"ד יו"ד קה,ח, ובט"ז יו"ד צד,יד. נראה אפוא לומר לענין כלי שני, "שאין לך בו אלא חידוש", והיינו **זוקא במים ולא בקיטור**, שבדאי אצור בו חוס רב, ועיינו הרואות שכוחו עמו לבשל ולהרתיח.

אם אכן זהו המבחן (היכולת להרתיח), שמא במערכות החדישות, שבהם מצוי שמן בצנרת של מחליף החום, ויש לשמן יכולת לבשל ממש, א"כ בזה לא נאמר שהמים המחוממים באמצעות השמן דינם ככלי שני. ופשוט שאם אדם יחמם מתכת באש, ובאמצעותה יחמם מים (יומא לד,ב): "עששיות של ברזל היו מחמין מערב יוהכ"פ ומטילין לתוך צונן כדי שתפיג צינתן", לא נאמר שהמתכת היא כלי ראשון, והמים המחוממים הם כלי שני ולא יבשלו יותר. פשיטא שהמתכת מוגדרת כתולדת האור, והמים - כלי ראשון שהתבשל בתולדת האור.

3. תולדה דתולדת האש

כאן המקום להביא את דברי בעל אור-שמח (הל' שבת ט,ב) שחידש שלמרות שתולדת האור כאור, **אך לא תולדה דתולדה**. וז"ל:

נראה שאע"ג דתולדה ראשונה הבאה מן האש חייב אם מבשל, מ"מ על תולדה של התולדה - כמו דבר שנתחמם במים שהוחמו מן האש, כגון ברזל שבא בקדירה חמין ונתחמם - תו אי צלה בו ביצה פטור, דהוי תולדה דתולדה. וכמו שכח כחו לא חשיב כמו גוף הדבר, כן תולדת תולדות האש, **לפי רוחק יחושה אצל האש נפקע ממנה שם האש, והוי חומה כחוס טבעי שאינו מסיבת האש, כמו חמי טבריה**.⁴

ושם הסביר לפי"ז את הדין שכלי שני אינו מבשל, שכן קי"ל ד"קדירה היא עצמה מהניא לבישול", דהיינו שהכלי עצמו משמש מרכיב בתהליך הבישול. לכן, מים שהתחממו באש והועברו לכלי אחר, הכלי השני עצמו הוא רק תולדה דתולדת האש, ואינו מבשל כלל.

לאור חידושו זה, יש מקום להעלות על הדעת שגם מים אשר התחממו בקיטור ב'מחליף החום', או אפילו מים שהתחממו ממים הנמצאים בכלי ראשון - חומם ייחשב רק "כחוס טבעי שאינו מסיבת האש כמו חמי טבריה", שהרי לפנינו רק 'תולדה דתולדה', ולא יהיה בהם כח הבישול כלפי מה שיוכנס לתוכם. ולא מצד דינא דכלי שני אתינן עלה, אלא מדינא ד'תולדה דתולדה'. יש לציין שחידושו זה רק לדינא דשבת, לענין מבשל, ולא לגדרי הבלעה והפלטה.

מכל מקום, דברי האור-שמח הללו חידוש גדול הם, ולענ"ד יש להוכיח דלא קי"ל הכי להלכתא, שהרי קים לן ב"קלי הבישול" דגם כלי שני מבשל, ולא אמרינן שסוף סוף הרי זה 'תולדה דתולדה'. ואולי רק מדרבנן, וצ"ע.

4. דרך אגב שמענו מדבריו, שכל "חוס טבעי שאינו מסיבת האש" - אינו בישול מן התורה. וא"כ, הוא הדין לחוס כימי, גרעיני או חיכוך וכיו"ב. ור' מאמרי 'בישול בשבת ללא אש', תחומין יז, עמ' 15.

העולה מדברינו : אמנם לאור-שמח יש לדון בקיטור המחמם מים, שהם רק בגדר של 'תולדה דתולדה'. אך לולא דבריו, דומה שאין לייחס למים שהוחמו בקיטור גדר כלי שני, וכמו שנתבאר.

ד. הגעלה באמצעות קיטור

1. הגעלה במים שהורתחו ב'קיטור חי'

כדמות ראייה לדברינו, שמים אשר הוחמו ע"י קיטור הם בדרגת כלי ראשון, ניתן להביא מדיון האחרונים לענין הגעלה בקיטור או במים שהוחמו בקיטור. באבני-נזר (יו"ד סי' קיא) נשאל והשיב :

על דבר ההגעלה, שמשימין מי צוננין באמבטי, ונותנין לתוך האמבטי קנה חלול של ברזל, ודרך הקנה הולך זיעה מן היורה אל האמבטי, וע"י הזיעה נעשה המים רותחין ממש, ומעלין רתיחה כאילו עומדין על האש... ומסופק **שאולי אינו מועיל להגעיל (=באמבטי) דזה יחשב כלי שני**, שכבר נחה הזיעה באמבטי?

כיון שהזיעה יש בה כח רב להחם מים צוננין עד שמעלין רתיחה... וה"נ הזיעה מחממת המים והוו המים דבוקים בצד אחד לזיעה שמחמם כמו כלי שהוחם באור... וא"כ ניד"ד יש לדמותו **לכלי ראשון שעומד אצל האש**, לא על האש.

יש לציין שהאבני-נזר דן ב'קיטור חי' הנכנס ממש לתוך המים ומתערב בהם, ולא על 'מחליף חום' בצורת סגורה. ב'קיטור חי' ברור שקיים קשר ישיר בין המים בדוד הקיטור שעל האש, לבין המים שבאמבטי הרתחת, ולא נפסק קילוח הקיטור הרציף. גם בכהאי גוונא אין האבני-נזר רואה את הכל ככלי אחד, ולכן כתב שהאמבטי ככלי ראשון אצל האש, ולא על גבי האש. אעפ"כ התיר הגעלה, בשל העובדה המכרעת ש"הזיעה יש בה כח להחם מים צוננין עד שמעלין רתיחה". משמע שאלמלא טעם זה, וכגון במים ולא בקיטור, היה מקום לראות באמבטי כלי שני.

בנידון זה דן גם בעל שואל-ומשיב, ולדידיה כלל לא פשיטא ליה דמים שהורתחו (ממש) ע"י קיטור, אפי' ב'קיטור חי', דינם כהורתחו באש (מהדורה תליתאה, ח"ג סי' קכה) : אשר שאל בדבר אשר חדשים מקרוב המציאו, להרתיח אמבטי גדולה עם מים שלא אצל האש, רק ע"י קנה המוליך זיעה מן הכלי שעומד אצל האש ומהזיעה מתחמם המים שבאמבטי עד שמעלה רתיחה, ואם יש לזה דין כלי ראשון לכל העניינים, להגעיל בה כלים? לענין הגעלה - כל שדפנותיו מקררות לא מיקרי הגעלה מכלי ראשון... ואף די"ל **דכל שהזיעה מחמם המים מיקרי אש ממש לפענ"ד, מ"מ יש להחמיר** דמידי ספיקא לא נפקא.

כיוצא בדברים הללו כתב גם במהדורא חמישאה (סוף סי' יא) ותלה יתדותיו בעיקר בכך שהדפנות מקררות, ובכהאי גוונא לא מיקרי בישול. אך מידי ספק לא יצאנו, דשמא י"ל שהקיטור עצמו נחשב מקור חום עצמי, וכלשונו שצוטטה : "כל שהזיעה מחמם מיקרי אש ממש, לפענ"ד".

כך גם בשו"ת בית-שלמה (יו"ד סי' מד וסי' קנב) :

לענין שאלתו, אם מותר להגעיל באמבטי או בחפירה שהוחמו ע"י הבל וזיעה... לפענ"ד אין להגעיל בהם...

אם מותר להגעיל עד"ז, לחפור חפירה ולשפוך שם מים חמים עם אבנים מלובנות... הנה כבר החמירו הב"ח והפרי"ח, דלא הוי כלי ראשון ממש ע"י

אבנים מלובנים... ויותר מזה נראה דאף למקילין ע"י אבן מלובן, מכל מקום כאן לא מהני (מצד) שאין דופנותיו חמין הולך ומתקרר... **ואם כן, דכולי עלמא מודו דאין דינו ככלי ראשון.**

והנה אף שדומה כי חידושם של השואל-ומשיב והבית-שלמה לא נתקבל לענין הגעלה, והלכה למעשה מקובלת דעת האבני-נזר (ועיין לקמן בדברי פוסקים נוספים שהתירו הגעלה בקיטור), מ"מ נוכל לשמוע לענין 'מחליף חוס' מים במים, שהמים השניים יחשבו כלי שני, שכן הדפנות מקררות. ואם בקיטור חי הזורם כל הזמן ומרתח נאמרה סברה זו, כל שכן במים. ואם בקיטור, שכן הולכתו היא עצמית, נאמרה סברה זו, כל שכן במחליף חוס מים במים, שהם נדחפים רק ע"י משאבה, והיא המקשרת בין הכלים.

2. הגעלה ישירה בקיטור עצמו

המהרש"ם כתב בשו"ת ח"א סי' צב:

היות שהקונים יין כשר מוכרחים להגעיל החביות הבלועים מיין נסך... ומגודל החביות אי אפשר למלאותם ג' פעמים בעירוי, במקום הכרמים שאין מצוי שם מים, וגם כי נודע שהעכו"ם נתנו בתוכם יין נסך מבושל, שהוא חס ויד סולדת בו, ובלעו ע"י כבוס וברותח... ולכן המציא כת"ר להגעיל ע"י דאמפף (=קיטור), שמושכין מן יורה גדולה ומוליכין הזיעה בקנים של נחשת לתוך החבית, וסותמין החבית במגופה וברזא, והקנה עם הדאמפף נכנס לתוך החבית דרך פה הברזא, וכשנצבר הזיעה בהחבית, שמתחמם החבית בכדי שהיד סולדת בו עד שמשליך בכח רב את המגופה מהחבית למרחוק... ואולם הגאון אב"ד פרשבורג לא הסכים ע"ז, שהרי בשאר משקין נחלקו הראשונים **ומכל שכן בדאמפף, שאינו אלא רתיחת המים ולא המים** ממש, וכללא הוא דכבולעו כך פולטו, ומנ"ל לחדש שיועיל הגעלה כזו.

המהרש"ם מאריך להוכיח להתירא, דקי"ל זיעת משקין כמשקין, ומדמה איסורין לטומאה ולהגעלה.⁵ ולהלן שם שקיל וטרי, דאף אי זיעה כמשקין, שמא אין לזיעה כח הפלטה להגעיל. ומסיק דקשה להקל באיסורי תורה, ולפיכך השיא עצתו: ולכן נראה, דמתחילה ישפוך מים לתוך החבית, ואח"כ יכניס לתוכו הזיעה דאמפף עד שירתחו המים ויעלו וירדו ברתיתחו בכל החבית, ובזה יהיה הגעלה ע"י מים רותחין עצמן.

פשיטא ליה למהרש"ם, כי מים שהורתחו ע"י קיטור כמוהם כהורתחו באש ממש, וכמסקנת האבני-נזר הנ"ל, וכל דיונו סובב על הקיטור עצמו ללא מים, האם ניתן להגעיל באמצעותו.

מצינו פוסק מובהק בדורותינו, הר"מ פיינשטיין זצ"ל (אגרות-משה יו"ד ח"א סי' ס), שהתיר הגעלה ישירה בקיטור. הוא דן לענין:

[אם אדם מכניס קיטור לכלים גדולים] ונעשה זיעה גדולה, שנתהוו מזה שם מים הרבה מהזיעה - פשוט שמועיל להגעלה, דמים הבאים מזיעה הם כמים. כלומר, אף אם תמצוי לומר שאין הקיטור כמים, מכל מקום מי העיבוי המתהווים מן הקיטור **הרי הם כמים שהורתחו באש**, וניתן להגעיל בהם.

5. בתוך דבריו הביא חילוק מענין בשם הריב"ש: "שאינו דומה זיעה היוצאת ע"י לחות (=שאינה כמשקין לענין איסורין) לזיעה שע"י חוס" (=שדינה כמשקין).

המורס מכל האמור, כי לענ"ד בשתי השיטות המתוארות בתרשים 5 אין לראות במי הצריכה כלי שני, ולפיכך אין להשתמש במים אלו בשבת. מקובלת למעשה הדעה שמותר להגעיל במים אלו, וא"כ ברור שאין הם בדרגת כלי שני. ואפי' האוסרים להגעיל, היינו מספיקא דמי יימר שקיטור כמים לענין זה והדפנות מצננות, לפיכך חששו להחמיר בהגעלה. וא"כ לענין שבת נחוש להחמיר לאידך גיסא ולהחשיבם ככלי ראשון.

ה. סיכום

- א. ב'מחליף חוס' מים במים, אשר ה'מים הראשונים' נדחפים ע"י משאבה בצנרת סגורה ומחממים 'מים שניים' בהעברת חוס דרך הדופן - יש מקום לראות את 'המים השניים' רק בדרגת 'כלי שני', שרבו המתירים לחמם בו בשבת.
- ב. אין הבדל לענין זה אם החלפת החוס נעשית בצנרת פנימית בתוך מיכל הצריכה, או ב'מעטפת כפולה' חיצונית.
- ג. מים שהתחממו ישירות באמצעות 'קיטור חי', מקובל להחשיבם כלי ראשון, ולהתיר הגעלה בהם. בודאי יש להחמיר לענין שבת ככלי ראשון.
- ד. גם מים שהתחממו ע"י קיטור באמצעות 'מחליף חוס' קיטור-מים נראה להחשיבם כלי ראשון לענין שבת ולענין הגעלה בהם.
- ה. 'מחליף חוס' שמן במים (כמקובל בתעשייה) יתכן שהמים ייחשבו כלי ראשון, בניגוד ל'מחליף חוס' מים במים, משום שמיתקן זה יכול להרתיח את המים.